

ABŞERON YARIMADASINDA FİLLOFAQ HƏŞƏRATLARIN DENDROLOJİ BİTKİLƏRƏ ZƏRƏRLİ TƏSİRLƏRİNİN MONİTORİNQİ

Şaməddin Qəhrəmanov*, Hüseyn Məmmədov, Könül Musayeva

AR ETN Dendrologiya İnstitutu, Bakı

**qhrmanov62@mail.ru*

Giriş. Qlobal iqlim dəyişkənliyi ilə əlaqədar BMT-nin 29-cu sessiyasının respublikamızda keçirilməsi və eyni zamanda Dövlət Başçısı Prezident İlham Əliyevin məlum Sərəncamı ilə 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi ölkəmizin 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafının prioritet istiqamətlərini müəyyəndirilmişdir. Başlıca prioritet “Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi” olaraq ətraf

mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların bərpası və inkişafı, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrinə səmərəli istifadəyə hədəflənmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan dövlət tədbirlərinin mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Abşeron yarımadasında ekoloji təhlükəsizliyi təmin edən başlıca vasitələrdən biri olan çoxillik ağac-kol bitkilərinin zərərli mikroorqanizmlərdən mühafizəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu nöqteyi-nəzərdən həmin istiqamətdə aparılan elmi tədqiqat işləri olduqca aktualdır, bölgədə biomüxtəlifliyin qorunması və dayanıqlı inkişafına xidmət edir.

Tədqiqatın yeri və metodikası. Abşeron yarımadasında becərilən təsərrüfat əhəmiyyətli çoxillik enliyarpaqlı və iynəyarpaqlı ağac-kol bitkilərinin yarpaq və zoğları bir sıra gəmirici (qarağac yarpaqyeyən böcəkləri, amerika ağ kəpənəyi və bir çox başqa sovka tırtılları və s.) və sorucu həşəratların (bir sıra mənənə, yastıca, gənə, trips və s.) zərərli təsirlərinə məruz qalırlar. Çoxillik bitkilərin cavan zoğları və yarpaqları ilə müxtəlif qrup həşəratlar (fillofaqlar) qidalanaraq, bitkinin yaşıl kütləsini ciddi zədələyib, onların həyat tərzinə və inkişafına olduqca böyük ziyan verirlər. Tədqiqat işlərində fillofaq həşəratların çoxillik ağac-kol bitkilərinə zərərli təsirindən bitkilərdə yaranan morfofizioloji dəyişiklikləri qiymətləndirmək üçün müvafiq müasir metodikalardan, metodiki göstəriş və elmi biblioqrafik mənbələrdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri. Fillofaq həşəratların çoxillik ağac-kol bitkilərinə zərərli təsirindən bitkilərdə yaranan morfofizioloji dəyişiklikləri qiymətləndirmək üçün yarımadaın yaşıllaşdırma təsərrüfatlarında bəzi çoxillik bitkilərdə (2020-2023-cü illərdə) fitosanitar monitorinqlər aparılmışdır. Fillofaq (yarpaqyeyən) həşəratlar çoxillik ağac-kol bitkilərinin yarpaq və cavan zoğları ilə qidalanaraq, bitkinin normal su və maddələr mübadiləsini pozur, nəticədə bitkinin boy artımı zəifləyir, inkişafdan dayanır, əlverişsiz xarici mühit amillərinə qarşı davamlılığı azalır. İynəyarpaqlı əkinlərdə bitkilərin iynəyarpaqlarının həşəratlar tərəfindən yeyilməsi nəticəsində bitkinin boy artımı dərhal aşağı düşür, onlar təkrar yeyilməyə məruz qaldıqda bitkidə quruma prosesi başlayır və bitkinin gövdəsi zərərvericilərin hücumuna məruz qalır. Belə ki, aparılan fitosanitar monitorinqlər nəticəsində məlum olmuşdur ki, iynələrin şam sovkasının tırtılları ilə zədələnməsi nəticəsində əkinin yaşından (I-IV) asılı olmayaraq, şam bitkisinin gövdə və budaqlarının eninə böyüməsi 50% aşağı düşür, sonrakı təkrar yoluxma ilində bu rəqəm 100%-ə çatmışdır, bu halda orta yoluxma səviyyəsi 80-85% arasında tərəddüd etmişdir. 20-25 yaşlı şam ağacının may zoğlarını gəmirici həşərat zədələdikdə, həmin il onlarda quruma prosesi gedir, gələn yazda ehtiyat tumurcuqlardan qısa yan zoğlar formalaşır. İynəyarpaqlı bitkilərin yarpaqyeyən zərərvericilərlə hər il təkrarən güclü yoluxması bitkilərin boy artımına kəskin təsir edir. İynəyarpaqlı şam bitkiləri şam mişarlayıcısı ilə kütləvi yoluxduqda və həmçinin iynəyarpaqlar 100% yoluxduqda bitki gövdəsinin eninə böyüməsi 60% azalmışdır, sonrakı 2 il ərzində isə bu rəqəm müvafiq olaraq 50% və 40% olmuşdur. Yaşlı (60-70) sıx şam əkinlərinin adi və sarı şam mişarlayıcı ilə yoluxması nəticəsində iynəyarpaqlarını 40-50% itirmiş bitkilərin boy artımı sağlam bitki ilə müqayisədə 2 dəfə az olmuşdur. Belə bitkilərdə boy artımının azalması əvvəlki illə müqayisədə sonrakı ildə 20% yüksəlmişdir. İynəyarpaqlarını 90% itirmiş ağaclarda həmin il boy artımı müşahidə olunmamışdır, yoluxmanın ikinci ilində 20% bitki qurumuş, 70% bitkidə böyümə hiss olunmuşdur. İynəyarpaqlarının 40-50%-i mişarlayıcı ilə yoluxmuş bitkilərin 15%-i vegetasiyanın sonunda böyümə həddinə çatmışdır. Sarı şam mişarlayıcısının güclü yoluxmasından orta yaşlı şam bitkisinin gövdənin eninə böyüməsi sağlam bitki ilə müqayisədə 25%, boy artımı isə 26,7% azalmışdır, ağaclarda quruma müşahidə edilməmişdir.

Şam ağaclarının yarpaqyeyən (gəmirici və sorucu) zərərvericilərə qarşı davamlılığı bitkinin becərilmə şəraiti, kimyəvi tərkibi, yaşı, sıxlığı, sahənin sanitar vəziyyəti: iqlim şəraiti, coğrafi yerləşmə yeri, relyefi və s.-dən asılıdır. Müşahidələrdən məlum olmuşdur ki, şam sovkası və ipəksarıyanı ilə təkrarən 2 dəfə yoluxan bitkilər sürətlə quruyurlar. Bir sıra başqa zərərvericilərlə yoluxma hallarını şam bitkiləri digər iynəyarpaqlılara nisbətən asanlıqla keçirir, çünki şam ağaclarının iynələri hər il yenilənir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sibir ipəksarıyanı ilə yoluxmuş enliyarpaqlı çoxillik bitkilər asanlıqla gövdə zərərvericiləri ilə zədələnilirlər. Kükənar və ağ şam enliyarpaqlı bitkilərə və adi şama nisbətən yarpaqyeyən həşəratlara daha çox yoluxurlar, qabıqyeyənlərin hücumuna asanlıqla tez məruz qalaraq quruyurlar. Qabıqyeyən həşəratların iynəyarpaqlı bitkilərə yoluxması yarpaqların (iynə) zədələnməsindən dərhal sonra baş verir, belə bitkilərin təkrarən yoluxması əkinlərin sıradan çıxmasını tezləşdirir.

Kükənar bitkisinin iynəyarpaqlarının qızılqarın kəpənəyin tırtılları tərəfindən yeyilməsi nəticəsində ağac gövdəsinin kölgələnməsi zəiflədiyindən, gövdə günəş şüalarının təsirindən tez qızır, bu hal bitkilərin qabıqyeyən böcəklərlə yoluxmasını intensivləşdirir.

Enliyarpaqlı bitkilər yarpaq zədələnmələrini iynəyarpaqlılara nisbətən asanlıqla keçirirlər. Bitkilərin böyüməsində olan fərq kəskin dəyişir, bu fərq zədələnmənin birinci ili 20%, sonrakı ildə isə 60-75% təşkil etmişdir.

Yarpaqyeyən həşəratlar tərəfindən zədələnmiş bitkinin böy artımının zəifləməsi bitki yarpaqlarının zədələnmə dərəcəsindən, təkrar zədələnmədən, zərərvericinin növündən, bitkinin yaşından və becərilmə şəraitindən asılıdır. Qarağac bitkisinin yarpaqlarının yarpaqyeyən böcək və onun sürfələri və həmçinin tut ağacının yarpaqlarının amerika ağ kəpənəyinin tırtılları tərəfindən çoxtəkrarlı zədələnməsi nəticəsində bitkinin boy artımı kəskin aşağı düşür, birillik cavan zoğlar tam formalaşmadığından, əlverişsiz iqlim amillərinin və qış şaxtalarının təsirlərinə dözmürlər. Əkinlərdə bitkilərin boy artımı təkcə yarpaqyeyən zərərvericilərin təsiri ilə məhdudlaşmır. Bitki yarpaqlarının zərərverici həşərat tərəfindən zədələnməsi nəticəsində ekoloji mühitdə bir sıra proseslər baş verir, həmin mikromühit fonunda müvəqqəti olaraq yaşıl kütlənin artması nəticəsində bitkinin növ tərkibinin vəziyyətində, ot örtüyü və torpaqda humusun miqdarında dəyişikliklər baş verir. Bitki gövdəsində sulu pöhrələr formalaşır, budaqların ucu quruyur. Yoxmuş ağacların quruma faizi yarpaqların məhv olma vaxtından və prosesin təkrarlarından asılıdır. Bitkilərin kütləvi quruması əsasən yarpaqların 3 dəfə təkrar yoluxmasından sonra, yəni iyun-iyul aylarında baş verir.